SVENSKARNA I KRAKAU 1655—57.

AF

ALFRED JENSEN.

SÄRTRYCK UR HISTORISK TIDSKRIFT 1914.

Strödda meddelanden och aktstycken.

Svenskarna i Krakau 1655—57.

Om Karl X Gustafs polska fälttåg skref den dåtida biskopen af Ermeland Jan Stefan Wydżga (död som ärkebiskop af Gnesen 1685 eller 1686) en dagbok (*Pamiętnik*) från åren 1655—1660, hvilken begynner med följande ord: »Efter drottning Kristinas frivilliga tronafsägelse och med de svenska ständernas samtycke bestegs den svenska konungatronen af Karl Gustaf, socius Palatinorum Rheni, och son af Joannes Casimirus, dux Bispontium. Han hade alla sina tankar riktade på att *vivens in gladio* lägga främmande konungariken under sin spira; men icke länge fick han spela på Fortunas Theatrum, ty under stormiga skiftens larm *evanuit in cogitationibus suis*, på det att världen i honom måtte skåda, att *omnia humana nihil esse nisi conceptus inchoatos.*»

Denna dagbok, som sedermera trycktes, innehåller dock intet sakligt nytt af värde. Däremot bevarar det jagiellonisiska universitetsbiblioteket i Krakau tvenne ännu icke utgifna handskrifter, som behandla svenskarnas framfart i Krakau under de båda krigsåren och som ligga till grund för detta sammandragna referat. Den ena har till författare en viss J. Muczkowski, hvilken torde hafva varit en ansedd borgare, och är affattad dels på polska, dels på latin. Det andra manuskriptet (n:r 3742) är en latinsk klosterkrönika af Stephan Ranothowicz, augustinermunk i Krakaus förstad Kazimierz, (152 sid. 4:o), med titeln *Opisanie incursiey szwedow do Polskiey y do Krakowa.*

Om den skräck, som blotta ryktet om svenskarnas antågande väckte i den gamla polska konungastaden, heter det i den senares framställning: «*Pavor omnes occupavit, sed inprimis exanimavit Regem Casimirum, qui in fuga subito fuit. Ergo 19. sept.* (1655) *venit Cracoviam Casimirus Rex et universus exercitus cum eo. Quia militibus stipendia non solvebantur, rebellione facta, cuncti discesserunt. Rex vero cum Regina, hostis adventantis fama perculsi* (sic!), *in Silesiam discessit.*»

Redan den 9 sept. hade Warschau fallit, men dessförinnan hade drottning Marya Ludwika (Marie Louise af Gonzaga-Nevers) kommit till Krakau med kronskatten. Biskopen i Krakau befallde,

att alla kyrkoklenoder i stiftet skulle föras till Krakau för att i myntverket omsättas till reda pengar. Sedan drottningen lämnat Krakau, anlände den kunglige gemålen, men på grund af myteriet inom hären hade han med sig endast 2,000 ryttare. I ett kronråd den 20 sept. beslöts, att kungen skulle fly till utlandet. Han förklarade gråtande, att han ville dö på den ort, där han hade blifvit krönt, men gaf dock efter för ärkebiskop Andrzej Leszczyńskis böner, och några dagar senare begaf sig Jan Kazimierz till Glogau i Schlesien.

Krakaus och landets hopp hvilade nu på den tappre kastellanen af Kiev, Stefan Czarniecki, hvilken dock blott förfogade öfver en mycket bristfällig styrka af 6,000 man. Efter residensets förflyttning till Warschau hade Krakaus betydenhet sjunkit ännu mer, och på grund av örlig, eldsvådor och smittosamma sjukdomar uppgick folkmängden då till endast 5,000 själar. Osäkerheten i staden var så stor, att likplundrare ströko delar af pestsmittade lik på de rikas hus för att sedan stjäla och plundra. Staden saknade dock icke förutsättningar för ett framgångsrikt försvar, ty den var omgifven af löpgrafvar, dubbla murar och 46 bastioner, och själfva Wawel (kullen med slottet) var som en fästning. Alla stadsportar, af hvilka numer endast den Floryanska står kvar, blefvo barrikaderade så när som på tre: den Floryanska i norr, den Grodzka i söder och den Szewska i väster. Nattetid var staden totalt utestängd från den yttre världen, och borgmästaren Andrzej Cieniowicz vidtog kraftiga försvarsåtgärder. För att sätta kronskatten i säkerhet måste kronskattmästaren bryta upp dörren till hvalfven, enär de åtta senatorer, som bevarade nycklarna, icke längre voro kvar i staden.

Alla Krakaus förstäder med kyrkor antändes. Dels genom förräderi, dels därigenom att svenskar förklädt sig till polacker lyckades general Wittenberg intaga hela förstaden Kazimierz ända fram till Grodzka porten. Husen brändes, och till och med den ståtliga Maria-katedralen, den kyrkliga gotikens mästerverk i Polen, var flera gånger nära att antändas. Karl Gustaf anlände själf söndagen den 26 sept. till Kazimierz »*et hæsit per quatuor septimanas in Monasterio nostro*» (Augustinerklostret). I några veckors tid lyckades dock staden hålla stånd tack vare Czarnieckis rådighet och studenternas tapperhet, och Karl Gustaf fick vid en rekognoscering hästen skjuten under sig. Men den väntade hjälpen utifrån uteblef, och inom de polska trupperna var manstukten mycket dålig. Muczkowski uppger till och med, att Karl Gustaf genom uppläsningen af ett bref från rikskanslern Erik Oxenstjerna skulle ha sökt skrämma Czarniecki att genom kapitulation förskona staden från vidare ödeläggelse... Slutligen gick Czarniecki in på en ärofull dagtingan, som undertecknades den 18 oktober, och omedelbart därpå lämnade han staden med sina trupper efter att hafva blifvit inbjuden till middag hos den svenske konungen. Krakau hade icke samma motståndskraft som Brünn 1645 och Prag 1648.

Svenskarnas första åtgärd bestod i att utkräfva en kontribution af 300,000 thaler, hvilken summa dock nedprutades till 100,000, och på det stora torget, Rynek, upprestes den 20 oktober två galgar. När Karl Gustaf höll sitt intåg i slottet och katedralen på Wawel, hälsades han med ett patetiskt tal af Adam Brochowski. Kanoniken Szymon Starowolski tjänstgjorde som ciceron. När han vid Wladyslaw Lokieteks grafvård anmärkte, att denne polske konung blifvit fördrifven tre gånger från sitt land, men återkom den fjärde, skulle Karl Gustaf ha yttrat: »Men er Jan Kazimierz, som blifvit förjagad en enda gång, skall aldrig vända åter.» Härpå svarade Starowolski: »Fortuna variabilis, Deus immutabilis.»[1] Denna historiska scen bevittnades af klosterabboten Kordecki, hvilken kort därpå blef så namnkunnig genom försvaret af Częstochowa.

Redan den 25 oktober lämnade Karl Gustaf Krakau, men svenskarna stannade ännu två år i staden, som diktatoriskt styrdes af tre kommendanter: Alfred Wittenberg från 26 okt. 1655 till 5 febr. 1656, Paul Würtz till 16 maj 1657 och öfverste Fabian von Fersen till den 30 augusti 1657. När Wittenberg lemnade Krakau, medförde han femtio vagnslaster.

Om hans regemente var strängt, blef det dock ännu värre under Würtz' ämbetstid. Hela förstaden Stradom med kyrkor var jämnad med marken. Alla tiggare och lösdrifvare utdrefvos ur staden, många präster likaså, och endast några få munkar fingo kvarstanna i klostren. Alla hus inspekterades hvarje vecka af *revisores*, och alla »*anguli et cellaria*» genomsnokades, i händelse vapen eller verktyg voro gömda. Det fick ej ringas i kyrkklockorna. Vid de båda stadsportar, som höllos öppna om dagen, stod vakt, och sträng visitation företogs med hvarje vandrare, särskildt för att hindra utsmuggling af bröd och andra lifsförnödenheter. »*Fores domorum et lapidearum die noctuque apertas, et fenestras occlusas habere præcæptum erat.*» Den 3 nov. 1655 utfärdades af baron Alexander Erskin ett universal, som strängeligen förbjöd all korrespondens med Jan Kazimierz, och den 17 mars 1656 stadgades dödsstraff för dem, som höllo vapen dolda eller olofligt inhyste främlingar hos sig.

Af den kristna stadsbefolkningen utkräfdes 6,000 gulden i månaden. Den 9 nov. 1656 befallde den svenske guvernören, att nypräglad *szostak*[2] skulle betraktas som lagligt mynt; men den 16 febr. 1657 kungjordes det, att samma mynt skulle beslagtagas. Svenskarna utpränglade själfva falska mynt, som på den ena sidan hade bilden af Johan Kasimir, men på den andra Karl X Gustafs med den polska inskriften: *Protektor królestwa polskiego.* På lifsmedel och dryckesvaror lades tyngande acciser: på ett fat vanligt öl 20 groschen, på »starköl» 1 gulden, på »malmazya, ungerskt,

[1] Starowolskis handskrifna memoarer från samma tid äro bevarade i Ossolinska biblioteket i Lemberg. S., som dog 1656, var en framstående historieskrifvare.

[2] »Sechser», ett silfvermynt à 6 groschen.

petercyment och Rhenskt» 1 groschen, på ungerska nötkreatur 1 gulden.

Würtz' personliga vandel tyckes ej heller ha varit ägnad att göra det tunga oket mindre tryckande. Muczkowski skrifver, att han betraktade Krakau som sin privata egendom och som en förlustelselokal. Det bodde hos honom många *fraucymer*, som »badade honom i örter», och bland dem var själfva abedissan i Zwierzynska klostret, Dorota Lugowska, hvilken »skaffade honom åtskilliga specialiteter och hade flickor, som passade upp». Somliga polacker blefvo under dessa två år så fördärfvade genom svenskarnas dåliga föredöme, att de till och med på fredagar och lördagar åto kött. »Polska kvinnor rände efter svenskarna, hvarhelst de stucko fram, och voro ej obenägna att ingå äktenskap med dem.»

Att det dock var mycket klent beställt med de polska soldaternas manstukt, oafsedt svenskarnas uppförande, framgår af följande fall. En viss Franciszek Dembiński hade samlat en friskara af 2,000 man till häst och till fots med 12 kanoner, en mörsare och 350 trossvagnar för att öfverrumpla den svenska besättningen. Men Würtz fick nys om planen och skickade ut till deras läger några vagnar med 8 fat vin samt »många flickor med bakbundna händer, som om de hade varit i svenskarnas våld». Denna oväntade förstärkning förvandlade det polska lägret till ett dryckesfält, där man somnade efter ruset. Till och med vaktposterna försummade sin tjänst. Den 10 juni 1657 ryckte Würtz ut med 300 kavallerister och 200 infanterister, nedgjorde 787 man och tog de öfriga tillfånga. Dembiński själf fördes naken, i bakrus, till fängelset.

Würtz skonade ej heller katolikernas religiösa känslor. Han förbjöd processioner och samlingar på kyrkogårdar. Ingen gudstjänst fick hållas på hvardagarna, och prästerna fingo ej gå med sakramentet till de sjuka. Redan under belägringen, då Karl X Gustaf bodde i augustinerklostret, voro — heter det i Ranothowicz' krönika — »*cellæ omnes fratrum spoliatæ*.» Inga mässor fingo läsas, inga klockor ringa. Vid aftågandet tog han med sig de bästa klosterböckerna, 12,000 gulden från ett kloster, silfverkärl från altaren, kors samt en massa reliker af helgon och martyrer. Endast med knapp nöd kunde munkarna hindra, att klosterklockorna nedsmältes. Dominikanerklostrets port förseglades, sedan munkarna utdrifvits, och nycklarna anförtroddes åt en kapten Kraus. Men svenskarna kröpo in genom ett fönster och röfvade en gudsmodersbild af guld och silfver. Naturligtvis saknas ej heller antydningar om underverk i den katolska klosterkrönikan. På himlen uppenbarade sig t. ex. en gång en guldkrona af stjärnor samt heliga män med brinnande ljus i handen, men sedan en drake, som slukade både guldkronan och helgonen. — Efter en bankett sköt man till måls på helgonbilder. När universitetsprofessorerna visade sig gensträfviga, sade den svenske kaptenen Tabert åt dem: »*se nescire, quis diabolus de rebus academicis omnia adversa Domino in aurem insusurret*», och han gaf dem det rådet, att rektorn godvilligt borde förära Wit-

tenberg sin dyrbara häst, som kostat 600 gulden, hvilket ock skedde.

Judarna, som måste punga ut med 2,000 gulden i månaden, sluppo dock här tämligen lindrigt undan, därför att de i de flesta fall villigt fogade sig i de nya förhållandena. De voro opålitliga och deltogo till och med i plundringen, i det att de togo kyrkoskrudar, som de sydde om, och »*vasa sacra in scyphos et pateras conflabant*». En jude köpte af en svensk en altarskål, och vid ett tillfälle sökte de till och med öfvertala Wittenberg att förstöra S. Laurentii kyrka.

I början af år 1657 anlände furst Georg Rakoczy från Siebenbürgen med några tusen ungrare och kosacker, hvilka inkvarterades i ugnskällare (*Hyp*[*p*]*ocausta*) »*et in promptuariis equos statuerunt, ipsi sordidi, plurimi peste absumpti*». Förbindelsen mellan Würtz och Rakoczy hade upprätthållits genom en förslagen köpman, som kallade sig Richard Gordon, men i själfva verket torde hafva varit en ungrare vid namn Rudkay. Denne medförde icke blott bref, utan äfven vapen och krut, förvarade i vinfat. Han tycktes dock icke ha varit väl sedd af svenskarna, och en gång var det nära att Fersen stuckit ihjäl honom med värjan, så att han måste aflägsna sig med hustru och barn. Under de festligheter, som svenskarna höllo för sina nykomna bundsförvandter, sköt man på Jan Kazimierz' och hans gemåls bilder och kastade sedan ut dem på gatan eller *ad locum secretum*.

När svenskarna ändtligen lemnade Krakau den 30 augusti 1657, var det »en dyster och bedröflig anblick». Tåget, bestående af 3,000 man med 9 kanoner, afslöts af Würtz, som red fram till den från Schlesien återkomne polske kungen och kysste hans hand. Men dessa 3,000 svenskar (till god del tyskar, måhända ock protestantiska polacker) gingo icke tomhändta dädan, ty de 16 infanteriregementena och de 8 kavalleriskvadronerna medförde 362 tunga lastvagnar. Men så såg också Krakau i slutet af år 1657 ut som en grushög. Äfven det jagiellonska slottet var delvis förstördt, ty många skatter hade förts bort af kommissarien Kanuth och artilleriöfverstarna Stalmodernus (sic!) och Stuart.

Muczkowskis krönika slutar med en variant af det på den tiden populära poemet »*Pikieta niestatecznej Fortuny kosztowna gra*» (»den obeständiga Fortunas dyra piquetspel») af tyskt ursprung. I detta spel, hvari Witemberk, Duklarz, grefve Magnus m. fl. svenska härförare deltaga, vinner Karl Gustaf ornater, kors, kalkar m. m.; men bättre hade det varit, om man med detta guld betalat sold åt den polska hären för att fördrifva kättarna.

»Med gyllene friheten gudlöst man handlar
och den till en vara på torget förvandlar.
Dess guld blir till koppar af svensken förbytt . . .»

Även Ranothowicz' krönika har ett bihang af biskop Paulus Piascecius i Przemysl, innehållande kulturhistoriska anekdoter af underbar art. Så t. ex. får man veta, att svenskarna kunde hitta

inmurade skatter, ty det fanns bland dem män från Finland, hvilka med trollspön kunde upptäcka dessa gömställen. »I Sverige och Gothia finns det män så starka, att de kunna på rak arm lyfta en oxe eller en häst; men i Italien har det funnits män, som aldrig drucko.» Slutligen låter den gode biskopen läsaren veta, att »Jesus aldrig skrattat, men att Zoroaster föddes skrattande, hvilket är emot naturen».[1]

Under genomögnande af magistratsprotokollen för dessa år (*Acta controversiarum officii consularis cracov.*) hittade jag några småsmulor, som beröra svensktiden i Krakau. En viss Jacobus Peterson utnämndes då till *serrifex cracov.* (sågmakare?). Köpmannen Jakub Czamer stämdes 1657 inför rätta, därför att han 8 eller 9 gånger skulle hafva farit till Tyskland (Schlesien) för att skaffa vapen åt svenskarna och utprånglat falska mynt. Dessutom beskylldes han för att hafva tagit upp den helige biskop Stanislaws reliker ur grafven och kastat dem på marken. — En lustig kulturhistorisk episod erbjuder ock den år 1657 företagna inventeringen i Stanislaw Hallers apotek i Krakau, ty där konstaterades befintligheten af räfkaka, zinksulfat, blodsten, ister, saffran, arsenik, hjorthorn samt diverse andra kryddor och undergörande mixturer mot svenskarnas krämpor.

* *
*

Ofvanstående utdrag ur de båda handskrifterna erbjuda visserligen intet väsentligt nytt, men torde väl ej kunna frånkännas ett visst historiskt värde såsom dokument af dåtida åsyna vittnen, och det må tillkomma den historiska specialforskningen att närmare bestämma värdet af dessa tidsskildringar. Öfverhufvud har denna detalj i krigshändelserna 1655—57 föga uppmärksammats af historicforskningen, och den är tämligen knapphändigt affärdad i Ludwik Kubalas år 1913 utkomna, fint illustrerade verk *Wojna szwedzka 1655—1656*, en grundlig studie, som 1914 prisbelönts af vetenskapsakademien i Krakau. Undertecknads fortsatta forskningar på detta tidsområde hafva gifvetvis nästan uteslutande varit riktade på det litteraturhistoriska materialet, som företrädesvis koncentrerade sig på Częstochowa-motivet och tämligen utförligt behandlats i mina »Svenska bilder i polska vitterheten» (1904) och i den kompletterande studien »Suecica in der polnischen literatur» i Le monde oriental (1906)[2].

Det är emellertid betecknande för det polska samhällets nationella och litterära förfall i slutet af det adertonde århundradet, att

[1] Det syftar på ett ställe i Górnickis sedeskildring »*Dworzanin*» (Hofmannen), där det heter, att människan är den enda varelse, som kan skratta, till åtskillnad från djuren.

[2] Jmfr. arkivarien Th. Westrins studie Om Częstochowa klosters belägring af Karl X Gustafs trupper 1655 i Hist. Tidskr. b. 24 (1904).

man då i valet af svenska historiska stoff icke längre tog motiven från den krigiska svensktiden, utan antingen rimmade torra afhandlingar om Gustaf Vasas och Gustaf III:s »revolution» eller ock fantiserade lustspel i den franska stilen om Gustaf II Adolfs förmenta kärleksäfventyr. I furstarna Czartoryskis bibliotek i Krakau fann jag nu senast (våren 1914) i manuskriptsamlingen en handskrift (N:o 3,070), som på rimmade alexandriner varierar temat om Gustaf Vasas befrielseverk i fem korta akter. Författaren, Ludwik Kropiński, upplyser i sitt förord af år 1811, att denna »tragedi» skrefs efter Kosciuszkos »revolution», med politiska anspelningar på Polen, och han anhåller, att hans opus aldrig måtte blifva tryckt — en förhoppning, som säkerligen icke skall gäckas. Dessa dilettantiska försök röja emellertid, huru segt det svenska namnet har hållit sig kvar i det polska medvetandet, på samma gång som de gifva en antydan om det politiska reformsträfvande, som började vakna hos det polska samhället under och omedelbart efter Polens tre delningar. Men den vittra smaken var då skämd, och där fattades den nationella kraft, som inspirerade Kordecki, Twardowski och andra poeter till monumentala hjältedikter om den religiösa försvarslust, som

»med sin mantel Jasna Gora täckte,
då svensk Bellona vapnen mot dig sträckte».

Alfred Jensen.

Stockholm 1915. P. A. Norstedt & Söner. 140479

STOCKHOLM 1915. KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER. 140479